

ТҮРКІСТАНДЫҚ ҒҰЛАМА – ӘЛ-ИТҚАНИ
TURKESTANER SCIENTIST – AL-ITQANI

Шамшәдин КЕРІМ*

Түйіндеме

Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби әт-Түркістани (1286 – 1357) қазақ жерінен шыққан аса көрнекті шариғаттанушы, фиқһшы, дін ғұламаларының арасында топжарғаны. Артына қалдырған ұлан-ғайыр құнды мұрасының дені жоғалмай, әсіресе араб қайнаркөздерінде сақталған ғұлама еңбектері заманымызға дейін жеткен. Бірақ олардың аз бөлігінен өзге көпшілігі әлі жарық көрмеген. Мақалада ғалым ғұмыр кешкен XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың бірінші жарымындағы тарихи-саяси, әлеуметтік жағдайларға шолу жасалды. Діни білім, оқу, шариғи ілімдердің дамуы турасында баяндалады, сондай-ақ әл-Итқани өміріне қатысты тың қайнаркөздер мен құнды деректерді қолдана отырып, ғұламаның ғұмырнамасын жасауға талпыныс жасалады, бізге беймәлім деректер ұсынылады.

Кілт сөздер: фиқһ, шариғаттанушы, Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби әт-Түркістани.

Summary

Qauamad-din al-Itqani al-Farabi from Turkestan (1286 – 1357) the most prominent of Shari'ah, fiqh and religion scientific creativity of the origin of Kazakh land. The great heritage left behind does not disappear, especially Arabic sources reserved scientific creativity, have reached our era. But most of them are still not seen. The article reviews the historical-political, social conditions of the late 13th century and the first half of the 14th century when the scientist lived. Religious education, education, and the development of Sharia teachings, as well as using sources and valuable data on al-Itqani's life, an attempt to create a scientific biography, recommended unknown about the data us.

Keywords: fiqh, religion scientific, Qauamad-din al-Itqani al-Farabi from Turkestan.

Әл-Итқанидің өмірдеректері

Әл-Итқани ғұмыр кешкен XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың бірінші жартысында Қазақстан мен Орта Азияда Шыңғыс ханның ұрпақтары билік құрды. Бұл дәуір Аббаситтер халифатының құлдырап, құлаған уақытына сәйкес келеді. Аталмыш кезең ислам тарихындағы ең ауыр мезгілдердің бірі болды.

Бес ғасырға созылған Аббаситтер халифатында ислам өркениеті гүлдене дамып, шарықтау шегіне жеткен-ді. Алайда Хулагу бастаған

*филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Мұбарак университетінің проректоры. Алматы-Қазақстан.
Doctor of Philology, professor, Vice Rector of Nur-Mubarak University. Almaty-Kazakhstan.

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

моңғол әскерінің қасапты шабуылынан кейін ғасырлар бойы жалғасқан осы өркениеттің алға басуы тежелді. 657/1258 жылы моңғолдар халифат астанасы Бағдадқа кіріп, халықты аяусыз қанға бояды [4,17/361]. Сол қасап қырғында қаза тапқандардың арасында Халифа әл-Мустағсим Билләһ та бар еді. Хулағу содан кейін Шамға қарай бет алады, ислам қалалары бірінен соң бірі жеңіліс таба берді. Халаб (Алеппо), Дамаск, Бағлабек қалалары моңғол күшіне төтеп бере алмады. Басқыншылар жаулап алған мекендердің халқын қатігездікпен қырып-жойып, шаһарларды тағылықпен ойрандады.

Жаудың бағыты батысқа жылжып, Мысыр жеріне де таяды. Дегенмен, қайсарлы да қайратты Құтыздың қолбасшылығымен мұсылман әскері 658/1260 жылы Айн Жалут деп аталатын үлкен кескілескен жойқын шайқаста моңғол күшіне қатты соққы берді [5, 23/200-201]. Осылайша мәмлүктер Мысырдың тәуелсіздігін қорғап қалумен қатар Ефрат өзеніне дейінгі кең алқап Шам өлкесін қайта қолына алды.

Мұсылмандар елінің шығыс бөлігі – Ирак, Хорасан, Хорезм, Мауараннаһар жерлері моңғол билігінің табанында қала берсе, орталық және батыс бөлік Шам, Хиджаз, Мысыр жерлері Мәмлүктердің қарамағына өтті. Екі арадағы соғыс жалғасты.

Әл-Итқани 685/1286 жылы Фараб (Отырар) жанында Итқанда (Иқан) дүниеге келді. Сол кездегі моңғол билігін қолында ұстаған Арғун¹ қан төгуге құмар, жауыз билеуші болатын. Өзіне көмекші уәзір етіп діні яһуди біреуді тағайындап, ол еврей халқының дәрежесін көтеріп, мұсылмандарды қудалауға көмектесті. Ақырында билеушіге уланған ас беріліп, содан көз жұмады, келесі билеуші інісі Гайхату таққа отырды.

1256-1353 жылдар аралығында Илхандар атымен белгілі болған Хулағу мен оның ұрпақтарының қол астындағы империяға Орта Азия, Иран, Әзербайжан, Грузия, Армения, селжуктұқтық Румның үлкен бөлігі Кіші Азия бағынды.

Моңғол қол астындағы саяси хал-ахуал көпке дейін ушығып, Ислам дінін қабылдаған Ғазан Арғунұлы билеуші кезеңіне дейін жалғасты. Оның билігі тұсында халық топ-тобымен ислам дінін қабылдап, өмірлік жолына айналдырды. Ибн Кәсир бұл жайлы былай дейді: «Моңғол билеушісі Ғазан ибн Арғун ибн Абға ибн Төле ибн

1. Арғун Абақа ұлы – 683/1284 – 690/1291 жылдар аралығындағы моңғолдардың Ирак пен Хорасандағы ханы.

Шыңғыс хан Әмірші Нуруздың себебімен исламды қабылдап, моңғолдардың көп бөлігі исламға кірді. Исламды қабылдаған күні қуаныштан алтын, күміс, інжу-маржандарды халыққа оңды-солды шашты. Махмұд есімін таңдады. Исламды түсініп, мешіттерге барып, уағыз-насихат тыңдап, халықпен бірге намаз өткізді, шіркеулерді бұзып, басқа діндегілерге салық (джизя) салды. Бағдад және басқа қалаларда зұлымдықты жойып, әділдікті орнатты. Барлық мақтау Аллаға лайық!» [4, 13/340].

Ғазан билігі кезінде мәмлүктер мен моңғолдар бірнеше қанды майданда кездесті. Ең әйгілісі Химс пен Сәламия қалаларының арасындағы Уәди әл-Хазандар деп аталатын жерде болды. Бұл ұрыста моңғолдар айқын басымдылық танытты. Насыр Мұхаммед ибн Қалауын сұлтан бастаған мұсылман әскері жеңіліске ұшарады. Дегенмен сұлтан Наср қайта күш жинап, кеткен қателікті түзетті. Марж-ус-суфар соғысында қарымта қайтарды.

Ғазан хан тақта отырған уақыт – моңғол тарихының алтын кезеңдерінің бірі. Бұл кезде ғылым-білім дамып, халық сүннетке бет бұрды. Әл-Итқанидың ақыл тоқтатып, есейген, білімге аяқ басқан шағы – осы мезгіл.

703/1304-716/1316 жылдар аралығында Мұхаммед Хұдабанда Ұлжайту Арғунұлы билік құрған кезінде бүлік көбейіп, халықтың басына біткен сор болды. Одан кейін Әбу Саид Ала ад-дүние уа дин, Баһадүр Ұлжайтуұлы әкесінің орнын басқанда жасы кіші болғанмен, үлкендердің ісін атқарып, сүннетті қайта жаңғыртуға көңіл бөлді. Халықтың ықылас-ілтипатына бөленді. Халық аманшылықта өмір сүріп, жамандық пен бүліктер басылды. Тіпті айталық оның билік құрған бір жылы қажылыққа баратын мұсылмандардың саны үш есеге дейін өскен. Сол жылы әл-Итқани да қажылық ғибадатын орындады.

736/1335 жылы Әбу Саид өлген соң моңғолдардың ішкі таластартыстары күшейіп, әлсірегені соншалық бұдан кейін қайта еңсесін көтере алмады. Ақыр соңында Әмір Темір олардың есебінен өз билігін күшейтіп, жер аумағын кеңейтті. Орта ғасырларда Қазақстанның оңтүстігіндегі шаһарлар мен қалалар саяси, экономикалық, сауда тұрғысынан аса маңызды қызметтер атқарумен бірге ғылым, білімнің, ислам дінінің насихатталып, орнығуына, шариғи ілімдер мен араб тілінің таралып, өрістеуінде өлшеусіз ықпалын тигізген орталықтарға айналды. XIII ғасырдың басында қаһарлы моңғолдардың шапқынына ең алдымен ұшыраған осы өркениет ошақтары қиратылып, ойрандалса, ал әл-Итқани шыр етіп жарық дүниеге келген шақта осы кенттер ауыр

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

соққыдан есін жиып, оңалып, еңселерін тіктей бастаған еді. Қауам ад-дин алғашында Сыр бойында, Орта Азия аймағындағы ұстаздарынан тәлім алса, есейгеннен кейінгі ғұмырын атажұртынан жырақта Шам мен Хиджаз аймағы, Мысыр елінде, мәмлүктердің дәурені жүріп тұрған өңірлерде өткізді. Моңғолдардың жойқын шабуылдарына төтеп беріп, елде тәртіп орнатқан мәмлүктердің халық арасында мерей-беделі өсті.

1250-1382 жылдар аралығында бахри мәмлүктер билік тізгінін ұстады, бұлар негізінен қыпшақ тайпасынан шыққандықтан орта ғасырлық араб деректерінде бұл кезеңді «Даулат атрак», яғни «Түріктер мемлекеті» деп атайды. Мәмлүктер мемлекетінің даңқын асқақтатқан қайраткер – 1260-1277 жылдар аралығында тақта отырған Заһир Бейбарыс еді. Өзінің абыройын көтеріп, билігін нығайту үшін Аббас әулетінің әміршілерінің бірінен ант қабылдайды.

Бейбарыс өлімінен соң саяси билік тағы да әлсіреді, ол Мансур Қалаунға дейін жалғасты. Ол 1279-1290 жылдар аралығында ел басқарды. Ел аумағында бірнеше бүліктер, ішкі-сыртқы толқулар, алауыздықтар орын алды, бірақ ол барлық шиеленісті сәттерде қырағы саясатымен, даналықпен жол тапты. Моңғолдар мен кресшілерге тойтарыс берді.

Халил ибн Мансур билігінде 1290 жылы Акка шайқасынан соң кресшілер елден шығарылып, тазаланды. Бірақ көп ұзамай оған қарсыластары қастандық ұйымдастырып өлтірді. Мәмлүктер мемлекетінде ішкі тартыстар қайта басталды. Осындай қиындық кезеңде Насыр Мұхаммед ибн Қалаун үшінші рет билікке келіп, билік тізгінін қолына алып, жаңа реформалар жүргізіп, елдің саяси жағдайы жақсарып, жаңа деңгейге көтерілді, қалыпты жағдайға келді. Бұл жолы Мұхаммед 31 жыл тақта отырды.

Мысыр мен Шам гүлденіп білім ордасына, ғұламалар мен білім іздеген шәкірттердің ыстық мекеніне айналды. Олардың ішінде ғалым әл-Итқани бар еді. Ғалым 721/1321 жылы қажылық парызын өтеген соң Мысырға аяқ басты.

Қырық жыл бойы Насыр ұрпақтары Мысырды биледі. Одан кейін 20 жыл ішінде ұлдарының сегізі билікке келсе, қалған 20 жыл ішінде төрт немересі басқарды.

Бұл елдегі жағдайдың тұрақсыздығын, тәртіпсіздіктің белең алғанын көрсетеді. Мұндай келеңсіздіктер саяси, әлеуметтік, экономикалық саланы түгел қамтыды.

Насыр Мұхаммедтің ұлдары тұсында үлкен әміршілердің ықпалы күшейе бастады. Әрбір сұлтанның артында бірнеше әмірші тұрды. Сол кезде жұлдызы жанғандардың бірі – әмір Сарғатмуш ан-Насири еді, ол кейін өз атын иеленген Сарғатмуш медресесін салдырған. Аталған медреседе ханафи мәзһабын оқыту негізге алынды. Медресенің оқу жағын басқару әл-Итқаниге жүктелген.

Бұл ғасыр саяси толқуларға, бүлікке тола болды. 718/1318 жылы Сирия жерінде Түркия мен Иракпен шекаралас ауданда орналасқан әл-Джазирада және Түркияның оңтүстік шығысындағы Диярбакрде өте қатты құрғақшылық орын алды. Адамдар өлекселерді азық етуге, балаларды сатуға дейін мәжбүрленді. Аштықтан біраз халық қырылды. Бағдад халқы да аштықты бастан кешірді [6,4/48-49].

719/1319 жылы рамазан айында Дамаскіде үлкен сел жүріп, айва отырғызуға арналған жердің бәрін шайып кетті. Захаби бұл құбылысты былай деп сипаттайды: «Бұл селдің суынан асқан лас су көрмедім, бір ратлда (өлшем бірлік) шамамен үш уқия (өлшем бірлік) топырақ бар. Барада өзенінің балықтары тұншығып өліп, су бетіне қалқып шықты. Оны адамдар жинап алды. Дегенмен, сол жылда жауын аз болды. Тіпті Замалка каналы кеуіп кетті» [6, 4/52].

720/1320 жылы Египетте ауру-сырқау көбейді. Ауру адамы жок үй қалмады. Дәрі-дәрмек, азық-түлік бағасы аспандап өсті. Бір жылдан соң өте көп бүлік орын алды. Каир қаласында бірнеше рет өрт қойылып, кейбір жерлерде өрт бірнеше күнге жалғасты. Ибн Тулун мешіті мен жанындағы ғимараттар толығымен өрттен құлады. Өрт қойған христиан дінін ұстанатын қылмыскерлер қолға түсіріліп, өлтірілді, сонан соң өртелді. Осының салдарынан біраз христиан шіркеулері қиратылды. Қалғандары тоналып, талан-таражға салынды. Бірнеше күн бойы Каирде көшеге шыққан христиандар қатты соққыға жығылып, таяқ жеп жүрді [7, 2/301].

724/1324 жылы Шамда бағалар шарықтап өсті. Бір қанар бидай екі жүз дирхемнен артық бағаға сатылды. Сұлтанның бұйрығымен Мысырдан бидай әкелінген соң, жүз жиырма дирхемге түсті. Баға осы деңгейде бірнеше ай тұрақтап, кейін баға қатты төмендеп кетті. Сұлтанның пәрменімен елге сырттан кіретін астық тауарларға салық алынып тасталынды [8,4/203].

725/1325 жылы Джуамадал ула айында Бағдадта су тасқынынан көп адам қазаға ұшырады. Су Бағдадтың қорғандарына дейін жетті. Халық Алла Тағалаға жалынып, жалбарынды, тасқын бес күннен кейін басылды [6, 4/71].

III. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

Осындай зобалаң оқиғалар ортасында елде бүлік көбейді. Халық аздап діннен алыстай бастады. Билеушілердің арасында жағдайды жақсартуға талпынғандар да болды. 724/1324 жылы сұлтан елдегі тәртіпті күшейтіп, ойын-сауық орындарын жапты, зинақорлардың соңына түсіп, біразын қамады. 744/1343 жылы сұлтанның орынбасары Каирде қатаң билік жүргізді. Арақ-шарапты төккізді, харам нәрселердің бәрін тыйды, қылмыскерлерді қатаң жазалады. Арақ өндіретін орындарды қиратып, мешіттер салды. «Кімде-кім арақ ішкен адамды немесе қолында арақ құйылған құты ұстаған адамды алып келсе, үстіндегі бағалы заттары, киімдері ұстап алып келген адамға беріледі» деген заң шығарды. Көптеген адамдар, тіпті биліктегілердің өзі біраз қылмыстардан тыйылды [7, 2/302-309].

Ауыртпалықтар халықтың көпшілігін құрайтын қарапайым егіншілер, қолөнершілер, қызметшілер т.б. өмірін одан әрі қиындата түсті. Өлекселерді жеуге мәжбүрледі. Аштан қырылған халықтың денелерін бір қабірге үйіп көмді, қайыршылық тарады, алдау-арбау, ұрлық-қарлық, кісі өлтіру көбейді [6, 3/384].

Жоқшылық пен таршылық жан алқымнан алған осындай уақытта ғұламаларға артылған жауапкершілік өте ауыр еді. Олар адамдарды сабырлыққа шақырып, дінді дұрыс ұстануға, күнәлардан бас тартуға уағыздады. Қиын кездерде халықты жақсылыққа үндеп, үміт үзбей, басшыларға, сұлтандарға насихат, ақыл-кеңес айтып, бұндай бәле-жәлелер жамағат арасында Аллаға тәубе етіп, дін күшейгенде ғана жойылады деген сенімді оятуда ғұламалардың атқарған қызметтері маңызды болды.

Бір жағынан жау жағадан алып, бір жағынан ішкі тартыстан әлсіреген ислам елдері құлдырау уақытын еңсеріп, бірте-бірте қайта ес жинап, өз қалпына келу кезеңін бастан кешірді. Бұл дәуірде үлкен таудай талапты ғалымдар ислам мұрасын сақтап қалу, дамытып, өрісіп кеңейту үшін күш-қуатын жұмсады. Халықтан оқшауланып, білім үшін табан тоздырып айлық сапарлар шекті, қиындықтан тайсалмады. Білім іздеу мақсатында қоныс аударып, туған мекендерінен алыстап кетті. Әл-Итқани есі кіргеннен бастап, ақырғы демі үзілгенше тынымсыз ізденіс үстіндегі шынайы еңбекқор болды, оқытушылықпен қатар қаламын тастамай сарыла еңбектер жазып, ғылыми шығармашылықпен шұғылданды.

Әл-Итқани ғұмыр кешкен дәуірде ислам ілімдері кең, тармақтала дамып, түрлі мектептер қанатын жая түсті, жазылған еңбектер

молайып, ғұламалар шоғыры ерекше жарқырай көрінді. Сұлтандар да ғылымды қадірлеп, оның талантты өкілдерін жақын тартты, жылы қабақ танытты. Ғалымдарды билік тарапы да құрметтеп, оларға үнемі демеушілік көрсетіп, қолдап, қошеметтеп отырды.

Осы кезеңде сұлтандар, әмірлер мен байлар медреселер тұрғызуда бәсекеге түскендей сауапты, ізгі істер атқару жолында да жарысты. Бұл оқу орындарында ғұламалар жай дәрістер жүргізіп қоймай, өз білім-ғылымын шыңдауға да, басқаларға үйретуге де кең мүмкіндіктер ашылды. Медреселер жүргізілетін мәзһаб пен ілім саласына қарай бөлінді. Айтылмыш оқу орындарының кейбіреулерінде тек бір мәзһаб жүйесінде ілім үйретілсе, енді біреулерінде ханафи, шафиғи, мәлики, ханбали, төрт мәзһабы қатар оқытылған, сондай-ақ ханафи мен шафиғи мәзһабы тең игерілетін оқу орындары да дүниеге келді. Бұдан тыс хадис ілімі мен медицинаға маманданған оқу орындары да болды. Мысалы ханафи мәзһабы негізінде білім берілген медреселердің бірқатары мыналар:

Әл-Иқбалия ас-суғра (Шам);

Әл-Муаззамия;

Әл-Жауһария (Дамаск);

Әл-Хатуния әл-баррания (Дамаск);

Әл-Хатуния әл-жауания;

Әл-Қимазия (Дамаск);

Әл-Муқаддимия әл-жауания (Дамаск);

Әл-Қассаия;

Ар-Райхания;

Әз-Занжария (Дамаск);

Әл-Умадия;

Машһад имам Әби Ханифа (Бағдад, имам Әбу Ханифаның қабірі басында);

Ас-Сарғатмуш (Каир);

Жами әл-Маридини (Каир).

Ал сұлтан Бейбарыс негізін салған Каирдегі әз-Заһирия медресесінде ханафи және шафиғи мәзһабы, аш-Шайхуния медресесінде төрт мәзһаб қатар оқытылды. Бұл оқу орындары айтулы ғалымдар қызмет еткен ғылым ошақтарына айналды. Осы көрсетілген медреселердің бірқатарында әл-Итқани де сабақ беріп, оқытушылық қызмет атқарған. Дәлірек айтсақ, Бағдадта Машһад имам Әби Ханифа (имам Әбу Ханифаның қабірі басындағы), Дамаскіде Дар ул-хадис әз-Зәһирия (әз-Зәһирия хадистер үйі), әл-Кунжийя, ас-Садикия

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

медсеселерінде, Каирдегі Жами әл-Маридини мешітінде, сондай-ақ Сарғатмуш медресесінде дәріс берген.

Аталмыш дәуірде ғалымдардың арасында, түрлі мәзһаб иелерінің арасында ғылыми еркін пікірталастар жүріп жататын, алуан көзқарастар өрбитін мұндай ілім сайыстары мешіттерде, медреселерде, сұлтандар мен әмірлердің сарайларында өтіп, оларға мемлекет басындағылар да, ғұламалар да қатысып отыратын.

Зерттеуші Ә.Муминовтің пайымдауынша, мәуереннаһрлік факиһтардың Таяу Шығыс елдеріне қоныс аудару себебін сол елдердегі түрік-моңғол текті билеушілердің сүнниттік ұстанымды күшейту бағытындағы саясатының биік деңгейдегі білікті мамандарға сұранысты тудырумен байланыстырады, бұл сұраныс Мәуереннаһрдан жаңа ғылыми күштердің келуі арқылы қанағаттандырылды, ал мәуереннаһрлік ханафиттер бұл жағдайда Таяу Шығыста өз мектептерінің дәстүрлерін белсенді түрде таратып насихаттауға мүмкіндік алды деп түйіндейді [1, 30-31].

Түркияда жарыққа шыққан көп томды «Ислам энциклопедиясындағы» «Итқани» атты мақаласында Ахмед Ақгүндүз ғұламаның өзінің, әкесінің, атасының аттарының «Әмір» сипатында келетіндігіне назар аударған. Шынында оқымыстының өз аты – Әмір Кәтиб, әкесінің есімі – Әмір Умар, атасының есімі – Әмір Ғази [2, 464]. Ә.Муминов оқымыстыға «Әмір Кәтиб» есімі көркем түрде жазудың шебері болғандығы үшін берілгендігін алға тартқан [3,110].

Қауам ад-диннің өз сөзіне қарағанда 685/1286 жылы Итқанда сенбі түні, шаууал айының 19-ында туылған. Бұғанасы қатпай жатып-ақ білім алуға ден қойған. Жастайын-ақ Мәуереннаһр шейхтарынан білім алуды бастаған. Ол «ат-Табиінде» өзінің Ферғана, Бұхара ғұламаларынан білім алғаны, Нишапурда ас-Сығнақиден Фахр ул-Исламның «Усулын» оқығандығын жазады [9,1/117]. «710/1310 жылы Бұхарада жастық шағымызда ұлттың және діннің шамы, Исламның және мұсылмандардың нұры, шейх, имам Әбу Таһир Мұхаммед бин Абдурашид ас-Сижауанидидің «Фарайд» атты кітабын өлең жолдарымен түсіндірген едік» – дейді.

Жалал ад-дин ас-Суюти (849/1445-911/1505) әл-Итқанидің «өз елінде жүргенде-ақ (ғылыммен) шұғылданғанын, қабілетті болғандығын» атап көрсетеді [10, 1/459].

Ол «әл-Лубәб фи әл-илм әл-хисаб» атты кітабын Фарямуд қаласында хижра бойынша 714 жылдың сафар айында аяқтаған.

Ә.Муминовтің зерттеулеріне қарағанда 715/1315 жылы Хамаданда Әбу Зайд әд-Дабусидің (428/1037 ж.қ.б.) «Тақиум ад-адилла» кітабын көшіруді аяқтайды [3,110]. Бағдадта фиктан дәріс береді.

716/1316 жылы берекелі бараат түні Хижаз сапарында Хузстанның ең үлкен қаласы Тустарда он жылдан астам уақыттан бері жазып жүрген «ат-Табиин» кітабының соңғы нүктесін қояды.

717 жылдың 9 шағбанында (1316 жылдың 27 қазанында) Бағдадта болып Әбу Ханифаға арнаған қасидасын жазған.

Бұл қасиданы қолжазба бойынша арабша мәтінмен бірге оның қазақша мағыналық аудармасын алғаш рет ұсынып отырмыз:

«Ибн әл-Әмид Қауам ад-дин Әмір Кәтиб әл-Итқани (Алла оны және оның әке-шешесін рахымына бөлесін) бұл оның Бағдад қаласына кіргеннен кейінгі 3 түні еді, яғни шағбан айының 9 күніне сәйкес келді. Бұл оның 717/1316 жылы имам Ағзам Әбу Ханифаға (Алла оған разы болсын) арнаған мақтауы:

«Уә, Нұғманның кесенесі! Әлі де гүлденіп тұрсың көркейіп! Өзіңді сағынып, зиярат етуге келіп тұрмын.

Алыста өзіңді көруді ынтыға күттім, ал жүрегім тәнімнен бұрын өзіңе келген еді.

Сен әлі де нұрға бөленіп, қасиетті де мерейлісің, әлі де сенен береке мен жақсылық жұпары есіп тұр.

Сен Бағдадта болмағанда, оның халқы мұндай үлкен шарапатқа (дәрежеге) ие болмас еді.

Сенің келуің аз уақыт болса да, Батыс пен Шығыс елдерін өркендетті.

Нұғман өз иджитһадымен көрініп, әулие, ғалымдарды қайран қалдырды.

Дүниені тәрк еткен, бұрын өткен барлық имамдардың имамы, ұлылардың ұлысы болдың.

Алланың пәк шарифатына жәрдем беруде әлі де шыншылсың,

Мұхаммедтің (с.а.у) дінін насихаттауда әлі де сенімдісің.

Сен қиындыққа төтеп беруде ерекше сабырлысың, беріксің, ал жақсылыққа тап болғанда сондай байсалдысың, кеңісің және шүкіршілсің.

Ізгі жанға жұмсақтық танытасың және жақсылық жасаушысың, ал қасарысқан тоңмойынға қатты қаһарлысың!»

III. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

قال الشاب الكبير ابن العميد قوام الدين امير كاتب الاتقاني غفر الله له و لو اذبه الليلة الثالثة
من دخوله بغداد و هي الليلة التاسعة من شعبان دام خير متشعب في مدح الإمام الأعظم ابي حنيفة
رضي الله عنه سنة سبع عشرة و سبعمئة

أيا مشهد النعمان لا زلت عامرا لقد جئتُ مشتاقا اليك و زائرا
و تشوف جسمي في الزيارة غائبا وقد كان قلبي قبل جسمي حاضرا
ولا زلت في نور و قدس و رفعة ولا زلت في يمن ولا زلت عاطرا
فلولاك في بغداد لم يحو أهلها من الشرف الأعلى و عُطِّلَ قاصرا
لا، إنها فاقت بلاد مشارق و بلدان غرب منذ حازتك نادرا
فأعظم بنعمان بدا باجتهاده على الأوليا العُبد الرُّهد باهرا
إماما على كل الأئمة سابقا هماما على جل الأجلة زاهرا
أميناً علي تبليغ دين محمد معيناً لشرع الله لا زال طاهرا
صبور علي الضراً صلباً و ذاكراً وقوراً لدى السراً سما و شاكراً
مَجِيداً مُجِيداً للمساعد ليذا حديدا شديدا للمعانَد قاهرا

Мадақ өлең арабтың бахр ат-тауиил өлшемімен жазылған.

Ғұлама 718 жылдың шағбан айында (1318 жылдың қыркүйек – қазан айлары шамасында) Әбу л-Қасим әз-Замахшаридің (538/1144 ж.қ.б.) «ал-Кашшаф» кітабын автордың өз қолымен жазған нұсқасынан көшіріп шыққан. 720/1320 жылы Дамаскіге келеді, шаһарда дәрістер жүргізеді, пікір таластарға түседі, сөйтіп оның ғалымдық қабілеті жарқырай көрінеді [11, 1/493]. 721/1321 жылы рамазан айының басында қажылық жасайды [4,18/209]. Сонан соң 721/1321 жылы муххарам айының ортасында (1321 жылдың қаңтарында) Мысырға келеді. Осында одан «әл-Һидаяға» шарх жазуын сұраған. Әл-Итқанидің өзі бұл еңбегін 721/1321 жылдың раббиул ахира айының басында Каирде бастағанын еске алады. Ол Мысырда көп тұрмайды, 721/1321 жылдың рамазан айында Дамаскіге қайта оралады. Әмір Кәтиб Бағдадқа қарай жол тартады, ханафилік әл-Хатуния (медресесінде) тоқтайды [4, 18/209]. Ол 722 жылы Иракқа табан тірейді. Осында қадилыққа тағайындалады. Имам Әбу Ханифа мазарының басында (медреседе) сабақ береді. 722 жылдың рабии-аууал айында (1322 жылдың наурызының аяғында) Бағдадта әл-Хадж Мұстафаның қызы Хадиджамен үйленуін атап өткен [3,110]. «Баят ул-баянды» тастамай, көлемді туындының бір бөлігі Иракта, Аранда, көпшілік тарауларын жазуды Бағдадта жалғастырған.

Хайр ад-дин аз-Зиркли «ал-Алам» атты атақты еңбегінде Әмір Кәтиб туралы қысқа мәлімет келтіре келіп, оқымыстының өз қолымен көшірілген еңбегінің түпнұсқасының бір бетінің суретін берген. Содан оқымыстының осы бір еңбегін Бағдад қаласында 739/1339 жылы

әмірдің қамауында отырып жазғанын білеміз. Осы беттегі мәтінің қазақшасы:

«Бұл кітапты автор Қауам әл-Фараби әл-Итқани есімімен аталған әл-Фақир ила Алла (Алланың мейіріміне мұқтаж) Әмір Кәтиб ибн Әмір Омар әл-Амид 739 жылы зул-қағда айының 25-нде Бағдад қаласының шығыс бөлігінде қолға алды. (Сол уақытта) оны кейбір әмірлер қамауда ұстаған еді. Алла Тағала барлық мұсылмандардан бүлікті алыс қылғай. Ин ша Алла.

Кітапты авторы Қауам әл-Фараби әл-Итқани есімімен аталатын әл-Абд әд-Дағиф (әлсіз құл, кішіпейіл, қарапайымдылық ниетімен айтылған) Әбу Ханифа Әмір Кәтиб ибн Әмір Омар әл-Амид 755 жылы зул-хиджа айының соңында (Алла қорғауына алған) Каир қаласында, әл-Мәлік ән-Насыр ибн әл-Мәлік әл-Мансұр билігі кезінде жазды. Барлық мадақ Аллаға лайық, Алланың игілігі мен сәлемі Мұхаммедке және оның күллі отбасына болсын!» [12,14].

Осы мәтіннен оқымыстыны әмірлердің бірі қамауда ұстағанын, сол бас бостандығы шектелген кездің өзінде де ғалым еңбектерін жазуды жалғастыра бергендігін білеміз. Бірақ ғалым не үшін тұтқындалды, қамауда қанша отырды, ол туралы әзірге басқа ешқандай дерек жоқ. Хайр ад-дин аз-Зиркли де бұл оқымыстының қай кітабының қолжазбасынан алынғандығын, қай жерде сақталғандығын анық көрсетпеген. Біздің ойымызша, ғалымның сол кезде жазып жүрген туындысы «Баят ул-баян», ал 755 жылы зул-хиджа айының соңында (Алла қорғауына алған) Каир қаласында, әл-Мәлік ән-Насыр ибн ән-Насыр ибн әл-Мәлік әл-Мансұр билік тізгінін ұстаған кезде сол шығармасын тағы көшіріп шыққан деп шамалаймыз.

Ғұлама 747 жылдың ражап айының оныншы жұлдызында /1346 жылдың 27 қазанында Дамаскі қаласына екінші мәрте қайта келеді. «Ан-нужум аз-заһирада» «оның Дамаскіде фатуа шығарып, дәріс беріп, (ғылыммен) шұғылданғаны» туралы айтылады [13,758]. Оқымыстының Дамаскіде аз-Заһаби қайтыс болғаннан кейін «Дар әл-хадис әз-Заһирияда» (Заһирия хадис үйінде) (оқытушылыққа) тағайындалған әрі «әл-Күнжийя» (медресесінде) дәріс берген [10,1/460].

Әл-Итқани өзінің «*Рисала фи рафа ил-иад индә р-руку уә индә рафа ир раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи*» («Намазда рукуғта және одан басты көтергендеқолды көтеру және оған рұқсат етілмейтіндігі туралы трактатында» осы туындысын жазуға себеп

болған оқиғаны, жазылған уақытын былайша баяндап береді:

«Пайғамбарлар (а.с.) аяғы тиген құтты мекен, ізгі-жақсылардың жері болған Шам өлкесіне (Алла Тағала бұл жерді берекелі етсін) 747 жылдың ражап айында оныншы жұлдызында келіп, Дамаск қаласына аяқ бастым. Аталған жылдың рамазан айының 27-түнінде мұсылмандардың әміршісі, әміршілердің билеушісі Сайф ад-динмен жолықтым. Онда (сарайында) ақшам намазын оқыдық, сол кезде имам руқуға барар кезде, руқуған тұрған кезде екі қолын көтерді. Мен намазымды қайта оқып болған соң имамға: «Сен мәлики мәзһабын ұстанасың ба, әлде шафиғисың ба?» дедім». Ол әл-Мұзаффар Сайф ад-дин Әмір ал-муминин Хажимен 747 жылдың 27 рамаданында /1347 жылдың 11 қаңтарында кездескен.

Осылайша әйгілі ғылыми талас-тартыс, айтыс басталды. Әл-Итқани мен жергілікті ғалымдар, имамдар арасындағы пікірталас *«Рисала фи рафа ил- иад индә р-руку уә индә рафа ир-раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи»* («Намазда руқуқта және одан басты көтергенде қолды көтеру және оған рұқсат етілмейтіндігі туралы трактатының») жазылуына себепкер болды. Әл-Итқанидің бұл еңбегі 747 жылы шәууәл айының 17 күні жазылып біткен. 750/1349 жылы ражап айының бірінші онкүндігінде Ала ад-дин Әбу л-Хасан Әли ас-Сиуаси әл-Малтидің сауалдарына жауап ретінде *«ар-Рисала әл-әләя»* (Жоғарғы (деңгейдегі) трактаты) жазылған.

751/1350 жылы сафар айының сегізінде сенбі күні Дамаскіден шыққан. Демек ол Дамаскіде үш жыл алты ай жиырма сегіз күн тұрған. Осы кезде сабақ берумен қатар шығармаларын жазуды жалғастырған. «Баят ул-баянды» 747/1346 жылы зұлқағда айының 17-інде, бейсенбіде, Азардің (наурыздың) бірінші күні Дамаскіде аяқталған. Автордың өз сөзіне қарағанда, осы туындысын тәмәмдауға 26 жыл 7 ай 17 күнін сарп еткен.

Ғұлама Дамаскіден Мысырға 751 жылы дүйсенбі күні раббил алауалдың екісінде келген.

Қауам ад-диннің өз сөзіне қарағанда, «Манзумат ад-дурар» хижра бойынша 711 жылы, яғни 1311 жылы Бұхарада жазылып, қырық жылдан соң Сайф ад-дин Сарғатмуш бин Абдулла әл-Хитаайи әл-Малакий ән-Насрийге Каирде тарту етілген. Демек қылшылдаған 25 жасында жазылған қолжазбаға автор кейін Каирде тұрған кезінде қайта оралып, көшіргенін айқындаймыз. Оның кейінгі Мысырда тұрақтауы әмір Сарғатмуш есімімен тығыз байланысты. Әмір ғұламаны құрметтеп, дәріптеп Мысырға шақырады. Ол әл-Маридини

мешітінде дәріс беруді бастайды.

Әмір Сайф ад-дин ан-Наср Сарғатмуш – сұлтан ан-Наср Мұхаммед бин Қалауынның мәмлүктерінің бірі, оны 737-738 жылдар шамасында үлкен ақшаға сатып алған, кейінірек жамдара етіп тағайындайды, бұл – сұлтанның айнасын көтеріп жүретін, оның киінуіне жауапты қызмет. Мұзаффар Хажи бин Мұхаммед ибн Қалауын тақта отырған кезде жұлдызы жарқырай түсті, Таблхана әмірі мансабына дейін өсті. Таблхана бектері – сұлтанның қарамағындағы бейбіт кездегі қырық салт атты мәмлүктер, олар іс қараушылар, бақылау қызметтерін атқаратын. 751/1352 жылы раис наубат мансабына тағайындалды, бұл – мәмлүктерді басқаратын мансап. Оған үлкен билік беріліп, ас-Салих мемлекетінде ықпалды тұлғаға айналды, ол Әмір шейхтен кейінгі мемлекет істерінде өзінше шешім қабылдайтын. Сұлтан Хасан Мысырдың патшалығына қайта оралған соң, Сарғатмушқа деген пікір өзгерді, оның беделі мен мемлекет істерінде өзі шешім қабылдауынан қауіптенгендіктен 759/1358 жылы 20 рамазанда қамауға алынып, Александриядағы түрмеге отырғызады, екі айдан соң 759/1359 жылы Зу хижжа айында түрмеде дүниеден өткен, сүйегі өзі салдырған Сарғатмуш медресесіне әкелініп қойылған. Тарихшы әл-Мақризи (1364-1442ж.ж.) Сарғатмуш туралы былай деп жазған: «оның кескіні көрікті, дене бітімі келісті еді, Құран оқитын, фикһта Әбу Ханифа мәзһабында болды, өз мәзһабына көзсіз берілген еді, араб еместерді жақын тартып, оларға мырзалық танытып, ерекше құрмет көрсететін» десе [14, 2/264], ибн Тагриберди (874/1470 жылы қ.б.): «Сарғатмуштың мемлекетте үлкен орны болды, көрнекті еді, ғылымға атсалысты, фикһ пен араб тілі (ілімін) (талқылап) оқыды, ғұламаларды, тамаша ғаламдарды жақсы көріп, олармен бірге көп отыратын» деп жазды [13, 10/328]. Әл-Итқанидің Сарғатмушқа арналған мадақ сөздерінен әмірдің Мысырға келгенде қамқор, пана болғандығы анық айтылады: «Мәртебелі әмірші, өз заманында теңдессіз, Лейстей қорғаушы болған, нөсерлеп жауып аққан жаңбырға, суы ала айран теңізге ұқсаған, туған жері – әл-Ханбали, ұстаған діни көзқарасы жағынан – әл-Ханафи, тұрған жері жағынан мысырлық, каирлік, лайықты атақтарға ие болған Сайф ад-дин Сарғатмуш бин Абдуллаһ әл-Хитаайи әл-Малакий ән-Насрий, Алла ол басқарған мемлекеттің ғұмырын ұзақ, кемшіліктерден аулақ қылсын!.. Біз таныған Сарғатмуш мырзаның алдында өзімізді кіші санаймыз. Алла оның өмірін ұзақ етіп, тура жолдан тайдырмасын! Ол болмағанда,

Ш. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани

оның мейірімі болмағанда Мысырға келгенде күніміз не болар еді!

Соның арқасы! Соның арқасы! Соның арқасы! Соның арқасы! Соның арқасы!»

Әл-Итқанидің Сарғатмушқа арналған мадақ сөздерінен Мысырға аяқ басқан оқымыстының жағдайы жақсы болмағандығын, сондай қиын кезде әмірдің оған сүйеніш, тірек болғандығын анық байқаймыз.

757/1355 жылдың жумада әл-аууал айының 9-ы, сәрсенбі күні медресенің ашылуы күні оған ұзын шапанын (рида) иығына жауып, астына әдемі қашыр мінгізген, осы жолы әмірге мадақ бәйіттерін арнаған. Дәріс беруді 757/1355 жылы жумадал-ула айында бастайды. Бұл есте қаларлық күн болды. Әмір Сарғатмуш шейх әл-Итқанидің үйіне келеді де медресеге келуге шақырады. Атқа мінген соң, жүгенінен жетектеп өзінің нөкерлерімен бірге медресеге дейін келеді.

Осы күні әл-Итқани Сарғатмушты мақтап өлең шығарады.

Әл-Итқани айтуынша Сарғатмуш оған бұл өлең жолдарына сыйлық ретінде он мың дирхам берген. Шыққан кезінде күміспен қапталған ері бар қашырға мінгізеді. Бұл келтірілген мысалдар әл-Итқанидің үлкен дәрежесін, биік аброй-мәртебесін айқындайды. Оқымысты көп ұзамай Мысырдың атақты ғалымына айналады.

Осы кезде ғалым қартайып қалған еді. Бұған «ад-Дурар әл-камина фи ағайани л-миъати ас-саминада» келтірілген төмендегі жолдар айғақ болады: «ол Дамаскіден кетіп 751 жылы Мысыр еліне жетеді. Сол кезде оған Сарғатмуш сый-сияпат, құрмет көрсетіп, өзі салдыртқан медресеге шейх қылып қояды. Бұл жайында ол әмірді мақтап қасида шығарады, бұл оқиға 757 жылдың джумада әл-ула айында болған. Оның (медресе) құрылысының 756 жылдың рамазан айында басталғандығы айтылады. Әмірдің келуіне арнап таңға жуық таңдалған күні сабақ жүргізді, оның дәрісіне Сарғатмуш зор ынтамен қатысты [11,1/493]. Сарғатмуш салдырған медреседе дәрістер Әбу Ханифа мәзнабы бойынша ғана жүргізілді. Әл-Итқани осы медресеге фикһ пәніне ұстаздықты атқарумен қатар хадис бойынша сабақтарды реттеп отырған.

Ғұлама хижра жыл санауы бойынша сенбі күні шаууәл айының он бірінші жұлдызында шамамен 73 жасқа толғанда 758/1357 жылы Каирде көз жұмды. Атақты жылнамашы, тарихшы Жамал ад-дин Әбу-л Махасин бин Тагриберди (874/1470 ж.қ.б.) жазуынша оқымыстының жаназасы есте қаларлықтай өткен, қазаға қайғырушылар көп болған

[15, 3/103], ол Каирдің сыртындағы сахарада жерленген [13, 10/325], ал ас-Саламның «эл-Уәфиятында» Қуббат ун-настрге жақын жерге жерленгені айтылған [16, 65].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аширбек Муминов. Роль и место Ханафитских улама в жизни городов Центрального Мавараннахра (I–VII / VIII–XIII в.в.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент – 2003.
2. Türkiye diyanet vakfi Islam ansiklopedisi, cilt 23, Istanbul, 2001.
3. Аширбек Муминов. Присирдарьинские ханафиты в VI-VIII / XII-XIV веках // Исламтану және араб филологиясы мәселелері. Алматы, 2008.

4. البداية والنهاية
المؤلف: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (المتوفى: 774هـ)
تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي
الناشر: دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان
الطبعة: 1418هـ - 1997م
5. سير أعلام النبلاء
محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي
مؤسسة الرسالة
سنة النشر: 1422هـ / 2001م
6. العبر في خبر من غبر
المؤلف: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (المتوفى: 748هـ)
الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت
سنة النشر: 1405 — 1985
7. حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة
المؤلف: عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (المتوفى: 911هـ)
الناشر: دار إحياء الكتب العربية - عيسى البابي الحلبي وشركاه - مصر
الطبعة: الأولى 1387هـ - 1967
8. مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان
المؤلف: أبو محمد عفيف الدين عبد الله بن أسعد بن علي بن سليمان اليافعي (المتوفى: 768هـ)
الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان الطبعة:
الأولى، 1417هـ - 1997م
9. التبيين. تأليف قوام الدين أمير كاتب بن أمير عمر غازي الفارابي الإتقاني الحنفي المتوفى سنة 758هـ (وهو شرح له على المنتخب في أصول المذهب لحسام الدين (الإخسيكي) تحقيق ودراسة د. صابر نصرمصطفى عثمان 1420، 1999م. الجزء الأول
10. بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة
المؤلف: عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (المتوفى: 911هـ)
المحقق: محمد أبو الفضل إبراهيم
الناشر: المكتبة العصرية - لبنان / صيدا
سنة النشر: 1384 – 1964
11. الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة
المؤلف: أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (المتوفى: 852هـ)
المحقق: مراقبة / محمد عبد المعيد ضان
الناشر: مجلس دائرة المعارف العثمانية - صيدر اباد/ الهند
الطبعة: الثانية، 1392هـ / 1972م

III. Керім. Түркістандық ғұлама – Әл-Итқани.

12. الأعلام ، قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين ، تأليف : خير الدين الزركلي ، دار العلم للملايين 1085 - بيروت – لبنان الجزء الثاني
13. النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة
المؤلف: يوسف بن تغري بردي بن عبد الله الظاهري الحنفي، أبو المحاسن، جمال الدين (المتوفى: 874هـ) سنة النشر: 1383 - 1963 الناشر: وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الكتب، مصر
14. المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار
المؤلف: أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقرئ (المتوفى: 845هـ)
الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة: الأولى، 1418هـ عدد الأجزاء: 4
15. عنوان الكتاب: المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي
المؤلف: يوسف بن تغري بردي الأتابكي جمال الدين أبو المحاسن الناشر: الهيئة المصرية العامة للكتاب سنة النشر: 1984
16. الشامل في شرح أصول البردوي، القاضي أبي حنيفة أمير كاتب بن أمير عمر العميد الفارابي الإتقاني 685-758هـ . من باب بيان أقسام السنة حتى آخر باب الطعن يلحق الحديث من قبل غير راويه. دراسة وتحقيقاً رسالة مقدمة لنيل درجة الدكتوراه. إعداد: سعيد بن جمعان العمري.
هـ- الجزء الأول). المملكة العربية السعودية وزارة التعليم العالي جامعة الإمام محمد بن سعود 1423-1424 عام الإسلامية كلية الشريعة بالرياض قسم أصول الفقه